

10. Телешун С. О., Титаренко О. Р., Рейтерович І. В., Вировий С. І. Практичні елементи інформаційно-аналітичної роботи. – К.: Вид-во НАДУ, 2007. – 60 с.

11. Теорія і практика політичного аналізу: Навч. посіб./ За заг. ред. О. Л. Валевського, В. А. Ребкала, С. О. Телешуна. – К.: Міленіум, 2003. – 228 с.

12. Н. Kahn The Year 2000. N. –Y., 1967.

13. Toffler A. The Future Shock. N. –Y., 1970.

УДК 323:342.51 «1917-1920»

Василь Купрійчук

ВНЕСОК ВІТЧИЗНЯНИХ ТА ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДНИКІВ У З'ЯСУВАННЯ ПРОБЛЕМ ДЕРЖАВНОЇ ГУМАНІТАРНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНСЬКИХ УРЯДІВ 1917–1920 рр.

У статті розглянуто неупереджений критичний аналіз того внеску, який зробили вітчизняні та зарубіжні дослідники у з'ясуванні проблем державної гуманітарної політики українських урядів 1917–1920 рр. Аналізуються основні напрями та шляхи формування й реалізації в гуманітарній політиці, акцентується увага на необхідності творчого використання тодішнього досвіду в сьогоденній практиці.

Ключові слова: державне управління, гуманітарна політика, уряд, Українська народна республіка, українська держава, Західноукраїнська народна республіка, державний секретаріат.

✦ Визвольна боротьба українського народу 1917–1920 рр відкриває нову сторінку в історії державного культурного будівництва. Крах Російської імперії з її багатовіковою централізаторською і русифікаторською політикою, боротьба за утворення суверенної української держави, глибокі соціально-економічні зрушення і пов'язана з цим хвиля сподівань та надій викликали духовне піднесення в суспільстві, яке проявилось у галузі державного культурного будівництва. Тому сьогодні важливим питанням науки державного управління є поглиблене та всестороннє вивчення проблеми розвитку української культури у період існування Української народної республіки, української держави, Західноукраїнської народної республіки й неупереджений критичний аналіз того внеску, який зробили у висвітлення цих проблем вітчизняні та зарубіжні дослідники і що потребує залучення широкого кола архівних джерел та їх ретельного аналізу.

✦ Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що питанням державної гуманітарної політики в Україні у період національно-визвольної боротьби 1917–1920 рр присвячені праці відомих українських учених, діячів, літераторів, ідеологів і організаторів національно-визвольної боротьби українського народу: М. рушевського, М. Міхновського, В. Винниченка, О. орошкевича, С. еркасенка, Д. Донцова, П. Христюка, М. Шаповалова, Г. Ващенко, Д. Дорошенка, І. Крилова, С. Сірополка, С. Філоненка, Д. Антоновича та ін.

Вітчизняна наука з державного управління також не залишає поза увагою проблематику історичного гуманітарного розвитку. Різні аспекти цієї теми відображено в працях В. Трощинського, В. Скуратівського, П. Ситніка, В. Майбороди та С. Майбороди, В. Ситніка та ін.

✦ Основні проблеми державної гуманітарної політики в добу української національної революції 1917–1920 роки на різних рівнях досліджуються науковцями, у тому числі й вітчизняними, достатньо давно. При цьому недосліджено належним чином залишається низка ключових питань, зокрема, реформування системи середньої професійної та позашкільної освіти, будівництва вищої освіти, відродження української мови, створення національних освітніх закладів, розбудови бібліотечної справи, які мають важливе теоретичне і практичне значення.

✦ Розкрити внесок вітчизняних і зарубіжних дослідників у з'ясування проблем гуманітарної політики українських урядів 1917–1920 рр.

✦ Розглядаючи теоретико-методологічні засади аналізу гуманітарних чинників українського державотворення в добу української національної революції 1917–1920 рр. зазначимо, що за цей героїчний і трагічний період історична наука державного управління пройшла два етапи свого розвитку. До першого належить віднести 1917 р. У цей час з'явилися перші публікації, у яких висвітлювалося реформування системи державного управління в Україні, національно-культурне будівництво, його наближені й перспективні завдання та шляхи реалізації.

Другий етап розпочинається з проголошенням Українською Центральною Радою Четвертого Універсалу і розгортанням в українському суспільстві боротьби за побудову незалежної держави. Цей етап тривав до завершення революції й еміграції Директорії УНР. У працях державних і культурних діячів цієї доби, порівняно з 1917 р., уже більш конкретно, послідовно і науково-теоретично обґрунтовано питання необхідності глибоких державно-управлінських та національно-культурних перетворень у процесі побудови незалежної України. Розкривалися окремі аспекти ролі та значення державного управління, матеріальної та духовної культури у формуванні національної держави.

Після завершення національно-визвольних змагань, остаточного встановлення радянської влади в Україні, українська історична наука державного управління поділилася на дві частини. Одна частина діячів науки і культури, які плідно працювали на ниві державного культурного будівництва при національних урядах, не погоджуючись з радянсько-більшовицьким режимом, емігрувала за кордон й розгорнула там науково-дослідну роботу, засновану на демократичних, національно-історичних засадах. Інша під керівництвом УСРР була поступово переведена у своїй науковій діяльності на більшовицьку платформу і радянизацію історичної науки розвитку гуманітарної політики. Ця частина науковців, як зазначив В. Коцур, ще мала можливість до початку 1930-х років на сторінках преси, у дискусіях, наукових установах обговорювати окремі суперечні питання з історії державного управління гуманітарною сферою, у тому числі й пов'язані з революційними подіями 1917–1920 рр., й вирішувати їх колегіально [1].

Значну роль у вивченні проблеми державного управління гуманітарним розвитком в Україні в 1917–1920 рр. відіграють твори працівників Народного комісаріату освіти Г. Гринька, О. Кісіля, Я. Ряппо і М. Скрипника. Вони дають можливість ознайомитися з особливостями

Постановка проблеми

Аналіз останніх досліджень і публікацій

розвитку української народної освіти, виявити основні проблеми, які існували на той час у сфері державного управління освіти та культури. У статті «До схеми народної освіти» Г. Гринько подає основні засади побудови системи державного управління народної освіти в УСРР, яка, за його словами, «будується в корінних своїх та підвалинах на трудовому принципі, для успішної реалізації потребує практичної схеми, яка: а) виявляла б найосновніші й пекучі потреби робітництва в період пролетарської диктатури; б) проводила б серед надзвичайно різноманітних типів шкіл, що лишилися у спадщину від буржуазного устрою, основну лінію просвітньої політики; в) намічала б ті існуючі просвітні установи й осередки, які можуть і повинні стати сталими пунктами при реалізації всієї просвітньої системи» [2, с. 55].

У другому розділі роботи Я. Ряппо «Доба громадської війни 1917–1920 років» автор проаналізував досить складний і суперечливий процес організації державного управління шкільної освіти, подав статистику росту шкіл, відобразив проблему державного управління у формуванні позашкільної та професійної освіти, українізацію школи, створення освіти для національних меншин, показав динаміку збільшення випуску друкованої продукції, у тому числі й для системи освіти. Ця публікація стала по суті першою роботою, в якій було здійснено спробу розкрити державне освітнє будівництво, проведене радянськими органами влади, але з недооцінкою внеску в створення школи українських урядів й опозиційних більшовиками політичних партій та організацій.

Заслугує уваги і праця Ю. Меженка, у якій аналізується робота окремих видавництв з випуску навчальної та художньої літератури, що стало важливим джерелом для науковців з вивчення проблеми організації державного управління українського друкарства в роки революції [3].

Однак, поступова втрата суверенітету України в складі СРСР, посилення формування сталінського тоталітарного режиму як у суспільстві, так і науці, привело до згортання досліджень національно-визвольної революції 1917–1920 рр. Поштовхом для цього стала стаття Й. Сталіна «О некоторых вопросах истории большевизма», опублікована у журналі «Пролетарская революция» у 1931 р. Саме з виходом цієї публікації, вважає В. Коцур, в СРСР розпочався процес посиленого партійного контролю над вивченням історії державного управління гуманітарним розвитком та розробки історичних проблем, початок переслідування, а потім і тотальне винищення українських діячів культури, русифікація, більшовизація історії державного управління України та втрата історичною наукою «...своїх природних функцій і перетворення її в послушну служанку більшовицького режиму».

У двоякому становищі у 1920-х–1930-х рр. знаходилися українські науковці в еміграції. У Галичині вони посилено переслідувалися польською владою. Але, незважаючи на це, у 1923 р. І. Крип'якевич опублікував «Українську історіографію», яка стала однією з перших праць з історіографії України. Видавалися також окремі роботи Д. Донцова: «Історія розвитку української державної ідеї», «Підстави нашої політики», праці Є. Грицяка, М. Галушинського, присвячені державному управлінню в галузі книговидавництва, бібліотечної справи, та інші дослідження [4].

Значно успішніше, порівняно з Галичиною, розвивалася історична наука з державного управління, питання історії взаємовідносин УНР та ЗУНР у середовищі української діаспори Чехословаччини, Австрії, Німеччини, Франції, Великобританії. До цих країн емігрувала

переважна більшість лідерів українського національно-визвольного руху – В. Винниченко, С. Петлюра, П. Скоропадський, М. Шаповал, учені – Д. Дорошенко, І. Огієнко та інші громадські та культурні діячі. Зусиллями емігрантів зарубіжжя було засновано у Відні Український вільний університет, у Подєбрадах – Українську господарську академію, в Берліні – Український науковий інститут тощо.

Ряд питань гуманітарних перетворень у сфері державного управління освіти, книговидавництва, розвитку бібліотечної справи, політики українських урядів щодо їх вирішення розглядали Л. Биковський, С. Сірополько і С. Наріжний [5], а Д. Антонович, досліджуючи розвиток української культури часів Київської Русі до середини ХХ ст., висвітлив й окремі проблеми гуманітарного будівництва в роки української національної революції, такі як становлення та розвиток української школи, друкарства, образотворчого мистецтва, театру тощо.

Отже, у 1920-х – на початку 1940-х рр. діаспора стала центром з вивчення національної гуманітарної науки періоду визвольних змагань, а праці, опубліковані у цей час за кордоном, перетворилися у цінне джерело вивчення справжньої, а не перекошеної історії України з державного управління.

З початку 1930-х до середини 1950-х рр. в українській історії державного управління та гуманітарного розвитку доби визвольних змагань 1917–1920 рр. тривав найскладніший і найтрагічніший період. Розпочинаючи з середини 1930-х років, керівництво, провівши масову чистку українських наукових установ від «націоналістів», видало наказ про створення Інституту історії України АН УСРР (1936 р.). Співробітники новоутвореної установи отримали розпорядження щодо вивчення історії України, заснованої на марксистсько-ленінському вченні і методології. Внаслідок цих заходів повністю припинилося дослідження подій, пов'язаних з боротьбою українського народу за відродження власної держави у 1917–1920 рр., у тому числі, державно-управлінських і національно-культурних перетворень. Натомість розроблялася концепція, яка надовго запанувала у радянській науці про історичну роль Великої Жовтневої соціалістичної революції, загальнонародну підтримку ідеології більшовизму тощо.

Також у радянській науці проблеми історії взаємовідносин УНР та ЗУНР практично не досліджувались або отримували спотворене висвітлення. Вплив заідеологізованості радянської історичної науки у висвітленні вищезазначених проблем характерний для всіх видань цього періоду. Такий підхід закономірно не сприяв і джерелознавчим дослідженням. Винятком була праця О. Карпенка [6], у якій вперше було здійснено спробу відійти від упереджених оцінок характеру революційних подій на західноукраїнських землях.

У часи хрущовської «відлиги» було здійснено спробу провести певну демократизацію суспільного і культурного життя країни. На хвилі цих трансформацій розпочалося більш інтенсивне вивчення історично-управлінського минулого України, у тому числі й окремих аспектів гуманітарного розвитку доби української революції 1917–1920 рр. До таких досліджень можна віднести праці І. Золотоверхого, С. Гутяньського, у яких висвітлювалися різні аспекти гуманітарного будівництва в Україні. Однак на цих роботах відчутний відбиток ідеологічної заангажованості, приниження ролі небільшовицьких організацій у культурному розвитку, а звідси – й необ'єктивність в аналізі процесу державного управління та гуманітарних перетворень.

Період середини 1960-х до початку 1980-х рр. знаменувався обмеженням і до того не такої вже широкої демократії у державі, конституційним узаконенням керівної ролі КПРС у суспільстві, що відобразилося і на дослідженнях української національної революції 1917–1920 рр. У наукових працях Ю. Станішевського, Т. Скрипника, П. Рудіна, М. Березовчука, П. Кувшинова, М. Супруненка, А. Мельниченка, колективній восьми-томній історії України та інших дослідженнях висвітлено формування державного управління шкільної та вищої освіти, подолання неписьменності в Україні, будівництво різноманітних культурно-просвітніх осередків, державний розвиток театрального мистецтва, книговидання. Але вся ця робота розглядається переважно крізь призму діяльності більшовицьких або молодіжних комсомольських організацій, шефської роботи міста над селом тощо. У них практично не аналізується діяльність українських національних урядів та інших позапартійних організацій, що висвітлює проблему однобічно й не об'єктивно.

Зовсім по-іншому події доби визвольних змагань 1917–1920 рр. розглядалися в українській зарубіжній науці після Другої світової війни і у 1950-х – 80-х рр. Особливості її розвитку в цьому періоді полягали в тому, що дослідження розпочало проводити молоде покоління українських науковців діаспори, яке, порівняно зі своїми попередниками, підходило до вивчення історії державного управління та розвитку гуманітарної політики в 1917–1920 рр. по-новому. На їх праці уже не лягав морально-психологічний відбиток учасників революції. Використовуючи у своїх наукових дослідженнях різноманітні методи, науковці зарубіжжя прагнули об'єктивно оцінити різні події революції

Плідними для науковців діаспори стали 1980-ті роки. У працях М. Семчишина, І. Кейвана, П. Лончини, А. Животька, В. Яніва, висвітлюються окремі складові державного управління освіти, книговидання, образотворчого мистецтва. С. Чорний проаналізував становлення українського драматичного театру Української Держави П. Скоропадського, Ю. Шевельов ґрунтовно трактує розвиток мовної українізації на теренах України в першій половині ХХ ст. Ряд нових поглядів на події 1917–1920 рр. в галузі державного управління висвітлив у своїй праці І. Нагаєвський [7].

Особливо цінною для науковців України стала праця О. Субтельного «Україна. Історія». Вихід її в Україні спонукав багатьох радянських науковців змінити свої погляди на самої концепції революції 1917–1920 рр. у напрямку переоцінки її з суто пролетарської та соціалістичної у національно-визвольну.

Проголошення М. Горбачовим курсу на перебудову суспільного життя в СРСР сприяло активній публікації творів, документів визвольних змагань 1917–1920 рр., які в минулому були заборонені керівництвом КПРС для вивчення і наукового використання. Це праці М. Грушевського, М. Драгоманова, Н. Полонської-Василенко, І. Лисяка-Рудницького, В. Винниченка та інших авторів, у яких висвітлювалося відродження й існування української державності, хід гуманітарних перетворень в українському суспільстві. Серед документів вийшли у світ Універсали Центральної Ради, збірник програм українських партій та ін.

Першу спробу розкрити справжню, а не сфальсифіковану, історію державного будівництва України періоду української національної революції здійснив колектив науковців у праці «Про минуле – заради майбутнього». І. Курас, Л. Гошуляк, С. Діброва, П. Варгатюк, вони пе-

реглядали усталену на той час комуністичну історично-партійну оцінку революції 1917–1920 рр., розкривали різні грані політичної боротьби навколо втілення в життя ідеї створення української державності, національно-гуманітарного питання.

У працях інших авторів розглядалися окремі проблеми державного управління Українською Народною Республікою, розвитку гуманітарної політики в добу Директорії УНР тощо. В брошурі О. Романчука висвітлювалася причина конфлікту між Центральною Радою і Раднаркомом РСФРР. В. Сергійчук дослідив процес формування української державної символіки в добу національної революції 1917–1920 рр. В. Копиленко опублікував працю з аналізом наукової та громадсько-політичної діяльності М. Грушевського. Спроба по-новому розглянути події 1917–1920 рр., у тому числі і гуманітарні перетворення, здійснена авторами Б. Білик та Я. Калакура у курсі лекцій для викладачів і студентів вищих навчальних закладів. Ряд нових ідей, пов'язаних зі становленням державного управління театральним мистецтвом у добу Української Центральної Ради, відображався у праці Я. Гордійчука, національного українського образотворчого мистецтва – Б. Лобановського і П. Говді [8].

З проголошенням незалежності України у розвитку галузі науки «Державне управління» розпочинається сучасний, якісно новий період її розвитку, заснований на демократичних засадах і національних традиціях. Зняття довготривалої заборони на вивчення архівних фондів та інших друкованих матеріалів, пов'язаних з діяльністю українських національно-демократичних урядів та опозиційних радянській владі партій, громадських культурних організацій, склало сприятливі умови науковцям по-новому дослідити події доби української національної революції 1917–1920 рр., державотворчі процеси, у тому числі й національно-гуманітарні перетворення цього часу. Йде бурхливе переосмислення всього, що було накопичено історичною наукою за всі попередні роки.

Питання щодо різних складових теорії та історії державного управління, управління гуманітарною сферою містять праці сучасних дослідників: В. Авер'янова, В. Трощинського, П. Ситника, В. Лугового, В. Скуратівського, В. Князева, С. Крисюка, І. Кураса, Б. Гаєвського В. Майбороди, В. Маслова, І. Надольного, Н. Нижник, П. Надолішнього, В. Рижих, І. Розпутенка, В. Бикова та інших. У своїх працях науковці розкривають сучасні тенденції розвитку державного управління, досліджують процеси децентралізації, роль і місце громадськості в управлінні, аналізують відносини влади і суспільства, проблеми формування громадянського суспільства, сутність державного управління вищою освітою, визначають принципи його реалізації.

Особливо цінною для сучасних науковців стала колективна праця В. Скуратівського, В. Трощинського, П. Ситника, В. Карлової, М. Кравченко, Н. Ярош, О. Петроє, Т. Федорів «Державна політика в соціогуманітарній сфері», в якій розглянуто соціогуманітарну сферу як об'єкт державної політики, її місце в життєдіяльності суспільства, сутність державної соціальної політики, її типи й моделі, особливості умов глобалізації. Розкрито зміст, мету, завдання, напрями, принципи та пріоритети державної соціальної політики, а також особливості державної політики щодо розвитку духовних цінностей, формування єдиного гуманітарного простору в Україні [9].

В працях С. Кульчицького, А. Вихруща, С. Майбороди, С. Філоненка, Д. Тхоржевського, А. Гриценка досліджуються окремі питання державного управління нової

Інна Нікіфорова

ПОЛІТИЧНА КОНКУРЕНЦІЯ: МЕТОДОЛОГІЯ ПОНЯТТЯ ТА СУЧАСНА ПОЛІТИЧНА РЕАЛЬНІСТЬ

У статті розглядаються змістовні аспекти політичної конкуренції як наукової категорії, особливості виявлення політичної конкуренції у процесі боротьби за владу та вплив на маси, відмінність політичної конкуренції від політичного конфлікту. Обґрунтовано необхідність зовнішнього регулювання конкурентних відносин у політиці.

Ключові слова: влада, політика, політична конкуренція, політичний конфлікт, політична культура.

Процес розбудови держав пострадянського простору, який триває вже понад два десятиліття, супроводжується розвитком політичної конкуренції як одного із найважливіших критеріїв якості демократичних перетворень. Термін «політична конкуренція» досить часто використовується під час опису політичної дійсності і «претендує» на те, щоб утвердитися у політологічному лексиконі [15, с. 176]. Водночас, незважаючи на вагомий арсенал наукових праць, присвячених вивченню соціально-філософського, соціально-психологічного та економічного аспектів конкуренції, а також значний масив більш сучасних наукових досліджень конкурентної проблематики у правовій сфері, області освіти, системі охорони здоров'я, конкуренції соціальних інститутів та ідей, специфіки конкуренції у тваринному світі та неживій природі [15, с. 177], дотепер не існує наукового консенсусу щодо універсальності визначення як загального поняття «конкуренція», так і змістовного наповнення терміну «політична конкуренція».

Серед зарубіжних авторів, які займалися розробкою проблематики політичної конкуренції у соціологічному контексті, представляють інтерес праці П. Бурдьє, М. Вебера, Е. Гідденса, Н. Лумана, Т. Парсонса, П. Штомпки, Й. Шумпетера. В рамках теорії суспільного вибору політична конкуренція вивчалась Р. Гантером, Д. Джонсоном, Р. Кутером, Х. Лінцем, Дж. Монтеро, Д. Муеллером, Р. Нурєвим, А. Панеб'яно, Г. Хотеллінгом та іншими. Особливості міжпартійної політичної конкуренції досліджували переважно західні політологи – Д. Батлер, М. Вебер, Р. Даль, Е. Даунс, К. Дойч, Г. О'Доннелл, М. Дюверже, Г. Кічхелт, А. Лейпхарт, С. Ліпсет, Р. Марковські, Дж. Ремер, С. Роккан, Дж. Сарторі, Р. Таагапера, Д. Уїтман, К. Шорські, Дж. Шлезінгер, М. Шугарт та ін. Психологічний аналіз проблем маніпуляцій електоральною свідомістю відображено у працях Є. Доценко, В. Лісчікіна, Л. Шеллепіна, Г. Шиллера, соціологічний – у роботах П. Шампаня. Філософсько-політологічне осмислення проблем недобросовісної конкуренції присутнє у дослідженнях В. Амеліна, І. Дзялошинського, Ю. Єрмакова, М. Кошелока, В. Пизіна, А. Цуладзе, Б. Шелдона.

Кількість вітчизняних наукових розробок проблеми політичної конкуренції наразі незначна і охоплює лише окремі її аспекти, пов'язані переважно із дослідженням механізмів політико-правового регулювання, а також вивченням впливу політичних еліт на процеси формування української політичної системи. Передусім,

шкільної освіти, проведення її українізації, удосконалення шкільних програм, форм і методів розумового, естетичного, духовного виховання дітей в добу визвольних змагань 1917–1920 рр.

Отже, аналіз внеску вітчизняних та зарубіжних дослідників у з'ясування проблем державної гуманітарної політики українських урядів 1917–1920 рр показує, що у вітчизняній історіографії не знайшли свого належного висвітлення ряд важливих аспектів національно-культурного будівництва в роки української революції. Цей процес був складним і неоднозначним, різним у різні історичні періоди і за різної суспільно-політичної ситуації. Зроблено було чимало, однак залишилися і недостатньо висвітлені аспекти. Бракує також системних цілісних досліджень даних процесів.

Перспективи подальших досліджень полягають у поглибленому вивченні та виробленні конкретних пропозицій щодо шляхів застосування досвіду державної політики у сфері гуманітарного розвитку в роки українського державотворення 1917–1920 рр. для розв'язання актуальних проблем сучасного культурного будівництва в Україні. Потребує більш узагальненого дослідження надбання вітчизняної та зарубіжної науки у цій сфері.

Література.

1. Коцур В. П. Історичні дослідження: упереджені та об'єктивні оцінки (соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920-х – 30-х рр.: історіографія. / Коцур В. П. – К.: Наукова думка, 1998. – С. 32.
2. Касьянов Г. В., Даниленко В. М. Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-і роки). / Касьянов Г. В., Даниленко В. М. – К.: Наукова думка, 1991. – 96 с.
3. Меженко Ю. Українська книжка часів Великої революції. / Меженко Ю. – К.: Держтрест «Київ-Друк», 1928. – 32 с.
4. Грицяк Є. З історії книжкового руху на Великій Україні (1917–1922). / Є. Грицяк – Львів: Наукове Товариство ім. Т.Шевченка, 1923. – 20 с.
5. Сірополко С. Короткий курс бібліотекознавства. Історія, теорія та практика бібліотечної справи. / С. Сірополко – Львів: Видавництво товариства «Просвіта», 1924. – 127 с.
6. Карпенко О. Ю. До питання про характер революційного руху в Східній Галичині у 1918 р. З історії західноукраїнських земель. / О. Ю. Карпенко - К., 1957. – Вип. 1. – С. 59–90.
7. Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. / І. Нагаєвський – К.: Видавництво «Український письменник», 1993. – 413 с.
8. Гордійчук Я. М. Становлення українського музичного театру і критика: (Київ, 20–30-ті рр.). / Я. М. Гордійчук – К.: Музична Україна, 1990. – 144 с.
9. Державна політика в соціогуманітарній сфері: підручник / [авт. кол.: В. А. Скуратівський, В. П. Трощинський, П. К. Ситник та ін.]; за заг. ред. В. А. Скуратівського, В. П. Трощинського. – К.: НАДУ, 2010. – 284 с.